

Reflexions del doctor Josep Fontana sobre la qüestió de l'Arxiu de Salamanca

Transcripció a cura de : Àngel M. Hernández i Cardona
Eleuteri Navarro i Herrerías

El propassat mes d'abril es va presentar a l'Arxiu Comarcal del Bages el llibre Papers Catalans Espoliats. L'Arxiu de Salamanca i la Catalunya central (Zenobita edicions) de Joaquim Aloy, Jordi Basiana i Pere Gasol. L'acte va comptar amb la presència del doctor Josep Fontana que va fer un resum d'un conjunt de reflexions sobre el contenciós dels anomenats papers de Salamanca; ara, transcrivim el text íntegre. Pensem que és d'un gran interès atesa la trajectòria historiogràfica i la implicació de l'autor.

Aquest volum té dos temes paral·lels, però prou diversos. En primer lloc el de l'espoli documental que va servir per crear aquest fons essencialment policíac que són els "papers de Salamanca", i, per altra banda, el contingut mateix d'aquests papers.

Respecte del primer d'aquests punts penso que està prou clara la finalitat de l'espoli: es tractava de tenir fitxats, castigats i controlats tots els ciutadans espanyols. Les fitxes de Salamanca, cal dir-ho, són de vegades ridícules. Fitxar un enfilall de tan-

ques de Carles Riba hauria pogut estar justificat si es tractés de poesia hermètica que pogués donar sospites que amagava algun missatge secret, de la mateixa manera que als Estats Units del macartisme el diputat republicà per Michigan, George Dondero, sostenia que les pintures no figuratives dels artistes moderns eren mapes secrets que indicaven al Kremlin els emplaçaments de les instal·lacions estratègiques nordamericanes. Però ja em direu qui podia pensar que amaguessin algun secret versos com aquells, arxivats entre els papers de Salamanca, de

*Diré llimones,
Pomes rosades, roses,
Sal i petxines,
I es pensaran que passes
Entre els jardins i l'ona.*

Que tampoc no són, permeteu-me que ho afegeixi, dels millors de Riba.

Però és que quan es miren a Salamanca les fitxes dels ciutadans comuns, una de les coses que més et sorprèn i escandalitza és la migradesa de molts dels càrrecs transcrits. Recordo la d'un soldat corrent, al qual li havien anotat que havia escrit una carta a no recordo quina revista demanant una "madrina de guerra" que li enviés alguna bufanda.

I, ben pensat, de què va acabar servint tota aquella paperassa, passats els primers moments, per a un aparell policíac que estava instal·lat

a Madrid i que tenia prou medis per seguir indagant i perseguint, i que tenia altres problemes més seriosos que el d'anar a comprovar si el soldat X havia escrit perquè volia una bufanda? La gran màquina d'indagació de Salamanca és, a la vegada, un testimoni de la brutalitat del règim i una mostra de la seva estupidesa.

Deixeu-me agafar, per comprovar-ho, abans de tornar a Salamanca i als seus papers, un altre aspecte de la repressió que apareix també en aquest volum: el de la depuració i destrucció dels llibres prohibits, un tema del que jo tinc records viscuts, perquè el meu pare era llibreter i no puc pas oblidar els temps difícils que vam passar a casa, amb la botiga precintada mentre no es fes una depuració volum per volum del que contenia.

L'entusiasme per la crema de llibres, que acostuma a domar-se en tot règim que combat la llibertat de pensament, va ser en els primers moments producte d'una actuació espontània i descontrolada. Als primers dies de l'"alzamiento" d'ABC de Sevilla publicava una notícia que deia: "los falangistas, al día siguiente de iniciarse el Alzamiento, recogieron en kioscos y librerías centenares de ejemplares, que fueron quemados como merecían". Al cap d'un mes, la premsa de Galícia publicava que "a orillas del mar, para que el mar se lleve los restos de tanta podredumbre y de tanta miseria, la Falange está quemando montones de libros y folletos

de criminal propaganda comunista y antiespañolista y de repugnante literatura pornográfica”.

Les cremes eren generals i sistemàtiques: les practicaven de vegades els mateixos particulars, d'altres les manaven les autoritats i, si no, les feien els exèrcits en entrar en una població. Sense oblidar la crida al foc del rector de la Universitat de Saragossa, Gonzalo Calamita, que al número 3 del Boletín de Educación de Zaragoza, de 1936, publicava un article amb el títol de *¡El peor estupefaciente!* amb una frase que s'ha fet famosa: “el fuego purificador es la medida radical contra la materialidad del libro” (caldrà afegir que era un professor de ciències i això el devia dur a aquestes precisions sobre la utilitat depuradora de la combustió).

La incoherència i les mostres d'ignorància i estupidesa dels censors vindrien més tard, quan es fessin les llistes oficials de llibres prohibits per tal de depurar les biblioteques públiques, amb indicacions tan extraordinàries com una que determina la necessitat d'eliminar del tot “la mal llamada literatura rusa”.

En la primera revisió de biblioteques que conec, que és la de Valladolid en 1937, es prohibeix la major part d'Azorín, tot Baroja, Blasco Ibáñez, les poesies d'Espronceda, Goethe, Kant, la Carmen de Merimée, la major part de Gabriel Miró, la Pardo Bazán, Pérez Galdós incloent alguns “Episodios nacionales”, La Celestina, les faules de Lafontaine, el Libro de buen amor, Valera, Valle Inclán, etc.

A les primeres llistes de llibres prohibits a Barcelona, el 1939, hi trobem Gandhi, Gogol, Maeterlinck, els germans Heinrich i Thomas Mann, Pascal, Rabelais, William Blake, Darwin (faltaria!) i, sorprenentment, les novel·les de Salgari, que eren tolerades a Valladolid.

Si al llibre la cosa era dura, a la premsa la censura era irracional. Estava prohibit de mencionar tota una sèrie de noms: Azaña, Baroja, Benavente (ho va estar durant bastants anys de manera que no se'l podia citar ni a la cartellera, on s'havia de dir, en l'anunci d'una obra de teatre, que era “por el autor de Los intere-

ses creados”), Gil Robles, Pérez de Ayala, Unamuno. De Stefan Zweig es va dir, en produir-se el seu suïcidi, que només s'autoritzarien els articles que el critiquessin durament. I estaven vetats també actors de cinema nord-americans com Chaplin, Joan Crawford, James Cagney, Bette Davis o Bing Crosby, sospitosos d'haver mostrat simpatia pels republicans. Es prohibia publicar notícies sobre consells de guerra i execucions que no fossin facilitades expressament des de dalt per combatre la “falsa infundada leyenda terror sobre nuestra patria” i es prohibien específicament notícies sobre successos, accidents i crims. Quan el terrible incendi que va destruir la quarta part de Santander el 1941 s'indicava que es donessin notícies molt esquètes i que es destaqués sobre tot coses com “el celo demostrado por el gobernador civil”. La vigilància de la moral arribava a aquesta instrucció de novembre de 1941: “Todas las fotografías sobre campeonatos de deportes de la sección femenina en que las camaradas estén enseñando las rodillas están prohibidas”. Es prohibia publicar les paraules “banquete”, “comida” o semblants “en los actos públicos y de sociedad organizados en Madrid”. Hotels i restaurants només podien anunciar-se amb el nom, sense fer lloa de les seves excel·lències. Prohibició de publicar anuncis de sopars de Nadal i Cap d'any “que comprenda la minuta de las comidas y bebidas”. A la secció de modes es prohibia que es mencionés la moda de París. Rigorosament vetat l'ús del terme Latinoamericano, que havia de suplir-se per Ibero o Hispano. A les informacions esportives no es podien mencionar coses com “patadas alevosas” o “juego subterráneo”. I “queda prohibida la publicación de todo tipo de dimisiones de juntas directivas de clubs deportivos, ya que en el régimen actual no existe más trámite que el cese”.

En una carta de juny de 1939, ja a l'exili, Azaña reflecteix les impressions que li arriben de la cultura del nou estat:

“Todas las informaciones que recojo prueban que, sin haberse retirado

la ola de sangre, ya se abate sobre España la ola de la estupidez en que se traduce el pensamiento de sus salvadores. Por comparación, la CEDA era una asamblea de filósofos y poetas. El desastre para todo el país debe ser aún mayor de lo que yo me imaginaba y temía. Para cubrirlo, unos pedantes esquizofrénicos se encaraman sobre las ruinas acumuladas por los militares y vomitan palabras sin sentido. Quieren hacer un imperio “vertical y azul”. Todo lo ocurrido en España es una insurrección contra la inteligencia. Esto es peor que la depravación de los caracteres, que tanto me había hecho rabiar. Ahora el imperio español debe cambiar, como yo proponía hace veinte años, el animal heráldico del escudo, y sustituir el león con una mula”.

Més que una descripció, era una profecia.

Però a banda de sostenir que la idea mateixa que va presidir la creació del fitxer de Salamanca era estúpida, voldria prevenir contra un risc, com és el de pensar que ell sol explica la repressió: que era com una mena de màquina en què per una banda entraven els documents i per l'altra sortien les condemnes. No exagerem. La repressió no es va alimentar dels documents, sinó, sobre tot, de les denúncies, i les informacions que les alimentaven procedien més de casa nostra que de Salamanca. Quan veieu a la televisió el documental sobre Falange que ha fet Dolors Genovés per a TV3 –jo el vaig poder veure ahir en una preestrena– fixeu-vos en les imatges de com els feixistes catalans de Burgos tornaven a casa nostra amb els seus fitxers de persones per vigilar i perseguir. No els feia falta demanar notícies a Salamanca.

Atribuir la repressió a l'exèrcit o a les forces policíiques està molt bé: eren els que executaven. Però qui els donava els noms de la gent a matar a cada poble? Sabem com va funcionar això des del primer moment. Quan les columnes que havien sortit de Sevilla entraven a algun poble d'Extremadura, els militants tornaven a instal·lar el vell ajuntament i els deien als seus membres: volem que ens

Acte de presentació del llibre.

doneu una llista de x noms de gent per afusellar. Llavors les autoritats locals començaven a negociar entre ells: si em treus de la llista el cosí de la meva dona jo no demanaré que hi posin el teu cunyat que es ben sabut que no va a missa. I així s'establí la llista dels que l'exèrcit s'endua, en marxar del poble, per anar-los matant pel camí. Això era al començament. Però, qui els ha donat els noms a Catalunya? No duïen una llista feta a Salamanca. A tot arreu han estat les denúncies locals les que han servit per triar les víctimes, sovint en funció d'odis personals o de disputes per propietats. A la Universitat, per exemple, les denúncies solien provenir dels que podien beneficiar-se d'eliminar un contrincant. Hi havia una dita sobre això: "Quién es masón? El que me precede en el escalafón".

I deixeu-me també que es desmitifiqui una mica Salamanca. Dintre d'unes setmanes es publicarà un llibre en què un seguit d'investigadors expliquen per primera vegada el que va patir una part considerable de la ciutat a mans dels seus propis feixis-

tes. Ángel Alcázar de Velasco ens parlava ja de dues Salamanques diferents. La dels militars i els propietaris, la de les tertúlies de la senyora Carmen Polo de Franco al Gran Hotel o de les "penyes" dels falangistas als cafès de la Plaza Mayor, i l'altra, la de "los hacendosos habitantes de barrios de carencia absoluta y otros que de más lejos llegaban a la capital", als quals "se les advertía faltos de pan y de justicia", que vestien gairebé tots de dol, es reunien en una mena de mercat al carrer, posant a terra el que portaven per vendre i feien tractes en el silenci del terror, tement que qualsevol imprudència els pogués portar a la presó o a l'afusellament.

És la mateixa ciutat dividida que ens descriuen aquests textos del *diari Unamuno* que s'han aplegat en un anomenat *Diario final*, on ens mostra la ciutat dels repressors, alegre i confiada, tal com li ensenya a Jérôme Tharaud: "Hemos dado una vuelta por la ciudad y le ha sorprendido ver tantos militares y burgueses pavoneándose con una pistola en la cadera.

Curas sacando pecho con la capa del brazo, que van pisando fuerte por las calles, haciendo el saludo fascista a falangistas y militares".

I al seu costat, la dels reprimits, la ciutat de les pallises i les tortures on "las personas son llevadas por la fuerza al campo y fusiladas en las cunetas o contra las tapias". La qual cosa el porta a dir que "aquí en Salamanca no hay guerra, sino algo peor, porque se oculta en el cinismo de una paz en estado de guerra. No hay guerra de trincheras y bayoneta calada, pero la represión que estamos sufriendo no hay forma de calificarla. Se cachea a la gente por todas partes. Los "paseos" de presos hasta los lugares de fusilamiento son constantes. Se producen desapariciones (...). Hay tortura, vejaciones públicas a las mujeres que van por la calle con el pelo rapado. Trabajos forzados para muchos disidentes. Aglomeración inhumana en la cárcel. Y aplicaciones diarias de la ley de fugas para justificar ciertos asesinatos". La pau aparent de la ciutat alegre i confiada que veïen els viatgers estrangers amics del règim franquista s'assentava sobre el silenci col·lectiu aconseguit amb el terror.

La qual cosa portava Unamuno a aquesta angoixosa pregunta: "¿Qué será de mi España cuando despierte de esta salvaje pesadilla? Al final no quedará piedra sobre piedra, ni vivos que puedan enterrar a los muertos. Toda la tierra será un cementerio al aire libre donde sólo podrán sobrevivir las alimañas, alimentándose de los restos de seres humanos que van dejando las balas por los campos y ciudades".

Jo voldria solidaritzar-me amb aquesta altra Salamanca dels vençuts, que espero que els seus successors comencin a descobrir en un futur immediat, ja que fins ara han viscut en mig de la mentida i del silenci. Quan els autors d'aquest futur llibre sobre Salamanca de què us parlo van tractar, fa pocs anys, de començar a explicar el que havia passat a la ciutat el 1936, un canonge, enfurismat, va proposar poc menys que els excomunicessin (ara ja els costa més d'aconseguir que cremin els

rèprobes a la foguera). Però la veritat no es pot ocultar sempre, i potser sigui ja temps que la gent de Salamanca sàpiguen que ells també van ser víctimes del feixisme. I potser un dia celebrarem tots plegats el nom de “calle del Expolio”, ja que ens servirà per tal de recordar, i condemnar, el gran espoli feixista del 1936 al 1939.

Sembla que amb això estic discutint que l'espoli hagi estat un fet condemnable. No és pas això en absolut. L'espoli dels papers se'n va dur trosos de la nostra història viva, testimonis de les lluites dels sindicats i dels partits i fins i tot documents personals, cartes d'amor o d'angoixa pel fill o el marit al front, va ser un gran crim, que pretenia no solament, i potser no tant, castigar unes persones concretes, com arrabassar-nos la nostra memòria col·lectiva, els fonaments mateixos de la consciència de Catalunya.

Però van ser fins en això tan estúpids, que el que han fet ha estat preservar uns documents que, si no haguessin pensat que els podien fer servir per reprimir-nos, el més probable és que els haguessin cremat i dispersat en els primers moments. Ens els han conservat i ara que ja no els controlen ens han de servir per recuperar la memòria i enfortir la identitat. És això per exemple el que han volgut fer els autors d'aquest volum que es presenta avui, combinant les reproduccions de documents del fons de Salamanca amb una contextualització de la vida a Catalunya, des de la proclamació de la república fins als temps més negres de la repressió franquista. Em sembla que aquesta combinació servirà perquè els seus lectors, i especialment els manresans, comencin a fer-se una idea més clara de la història d'aquells temps, esperançats primer, i amargs a la fi.

Deixeu-me tornar, per acabar, a la Salamanca de finals del 1936, quan Franco s'instal·lava al palau que li havia cedit un bisbe català, mentre un altre bisbe català, el cardenal Gomà, devia estar ja barrinant la redacció d'aquell document vergonyós que va ser la carta col·lectiva.

Un altre moment de la presentació del llibre.

En aquells mateixos dies, un Unamuno desesperat davant de tanta sang i de tanta injustícia, amargament conscient que ell també n'era culpable per haver-se solidaritzat inicialment amb el que pensava que seria un “règim d'ordre”, es demanava, ja en els darrers moments de la seva vida: “¿Qué fuerzas ocultas dormían en el alma de este país? ¿Qué veneno corría por sus venas?”. I no encertava a contestar-se sinó que “España lleva en sí misma terribles instintos que no esperan más que las circunstancias propicias para expresarse en actos”.

Una recuperació adequada del passat, un restabliment de la memòria, com el que s'ha intentat amb aquest volum sobre els papers de Salamanca, ens poden ajudar a combatre contra els que encara intenten de tornar a despertar les forces ocultes que deia Unamuno i atien avui els instints de destrucció.

Hi ha encara massa gent que sembla tenir por de la recuperació de la

memòria. No hi ha cap motiu que ho justifiqui; perquè no es tracta de demanar ara comptes pels fets del passat, sinó de tractar d'entendre'ls, tractar d'explicar-nos per què va passar, per què, en el que a nosaltres, catalans, pertoca, la nostra pròpia societat va estar tan dividida. Ens cal recuperar la memòria per tal d'evitar que mai més no torni a repetir-se aquell salvatge malson del 1939.

Josep Fontana
Historiador